

HAGYOMÁNY

Egy protestáns népművészeti hungarikum, a fejfa

Az emberi élet három kiemelkedően nagy eseményei: házasság, születés és halálozás. A népszokások körében talán a legünnepibb ceremónia a házasságkötés, hiszen a párválasztás során két fiatal (legény és leány) köti össze sorsát egy egész életre szólóan. A házasságkötés, a nász jeles esemény, amely ünnepséggel, lakodalommal járt és jár együtt. A házasság alapvető rendeltetése a családteremtés. A házastársak vonzó kapcsolatából születnek meg az utódok, a gyermekek, a jövő nemzedéke.

A gyermek születése is fontos esemény a családban, rokonságsgban, de a nagyobb társadalmi közösségekben is. Ennek ünnepi eseménye a kereszttelő, ami természetesen nem olyan nagy pompával ment és megy végbe, mint a házasságkötés.

Az ember földi életét a halál zárja le. Az elmúlás fájdalmas a családban, de a rokoni közösségekben, különösképpen a hagyományt őrző falusi társadalomban is. A temetés is – hagyományosan, természetesen módon – a gyász súlya alatt, de mégis pompával megy végbe. Vallási hovatartozástól függően – sajnos csak a korábbi időkben, a hagyományos, a paraszti világban – a katolikusok kereszttel és templomi zászlókkal, de a protestánsok is temetési menetben, méltósággal kísérték utolsó útján a halottat.

A fiatal temetése különösen megrázó, szomorú eseménye a családnak, közösségeknek, ebből fakadóan a halottkultusz sajátos és ünnepélyes megnyilvánulása a temetési ceremóniája. Valóságosan is a fiatal leány, legény „*halotti lakodalmát*” jelenítették meg oly módon, amikor színes zászlókkal – Kalotaszegen például díszes fenyőággal, „*háromág*”-gal is – kísérték a koporsóban fekvő fiatalot a temetőbe.¹

A temetési ceremóniában ugyan kevés jelentőséggel bír, azonban különösen fontos szerepe van a sírjelnek (ti. a halálozás hírére megfaragják és a közösség által megásott sírhoz szállítják, majd a hantolás során állítják a sírba).

Az emberiség évezredek hagyományában általános a kőből készített síremlék vagy epitáfium. Ennek emlékeit láthatjuk az görög és a római kor temetkezési kultúrájában. Az iszlám – közelebről is a török mohamedánok – temetkezési gyakorlatában is fontos szerepet tölt be a kő, az örök marandóság szimbólumaként.

A Kárpát-medence magyarsága temetkezési kultúrájában is kiemelkedő jelentőség van a kőnek. Elsődlegesen a főúri rendek temetkezési szokásában: a rangos főúr – adott esetben kegyúr – múlandóságba került földi maradványait a templomban helyezték örök nyugalomra. Dicsőségét rendszerint a sírjára helyezett kőkoporsó (*tomba*), díszesen faragott vörös mészkő dombormű, falra erősített epitáfium hirdette és örökítette emlékét, a feltámadás reményében. A sírkövek mint az örökkévalóság szimbólumai megtalálhatók voltak a középkori templomok sírkertjeiben is (pl. Kolozsváron a cinteremben lévő „*kőkert*”-ek).²

1 Lásd *Novák László Ferenc*: Fejfa monográfia. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 16. Nagykovács, 2005.

2 *Jakab Elek*: Kolozsvár története. II. Budapest, 1888.

A rangos főemberek a vitézi, a „nemzetes és vitézlő” társadalmi állapotuknak megfelelően emlékeztettek a földi életükről.³ A rangos temetkezést reprezentálják a későbbi – XVIII–XIX. századi – mauzóleumok, vörös mészkő, fekete gránit obeliszkok is, hirdelve földi valóságuk jelentőségét. A köznemesi temetőben találhatóak meg a „koporsókövek” („haskövek”), amelyek a sírhantra helyezve jelzik az elhunyt társadalmi rangját, családi vonatkozásait.

A köznépi temetkezés vonatkozásában – a korábbi évszázadokban – nem található különösebb jelzés az elhunyt földi életére vonatkozóan. Mindez azzal is magyarázható, hogy a köznép (adott esetben általában a falusi, mezővárosi lelkészek, elöljárók, kézműiparosok, az úrbéres jobbágyok, zsellérek) temetésében csupán a vallási ceremónia, a *Biblia* tanítása, bölcsessége jelentett enyhét az elmúlás fájdalmaira. A katolikusok kereszttel, Krisztus szenvedésének, megváltásának, az örökkévalóságnak, feltámadásnak jelképével maradtak az emlékezetben, a protestánsok viszont elhagyták a keresztet. A sírhantokon – mint az ágendák bizonyítják, a XVI. századból – különösebb jelet nem állítottak, hogy emlékeztessenek a sírban nyugvó ember földi mivoltára.⁴ A XVII. században már a protestánsok is temetési ceremóniájukban hirdették a kor rangos és az elhunyt földi dicsőségét. A rangos és vitézlő halottakat zászlóval jelölték, nekik sírhantot emeltek, amely alatt a „bolt”-okban (föld alatti sírhely, kriptá) helyezték örök nyugalomra az arra méltó, dicsőséget érdemlő halottat.⁵

Az életből eltávozott ember halála után sem vált meg a földi élettől: temetése, sírja, síremléke az örök élet szimbóluma maradt. Különösen megmutatkozik mindez a sírjelölés szokásában, a fejfa állításában.

A temetés során a megásott, majd a sírba helyezett halott fölé sírhalmot emeltek, amelyre egyáltalán nem tettek jelet, vagy fát ültettek, de általában az emberre utaló fából faragott sírjelet állítottak. Ez a sírjel nevében is kifejezésre jut: *fejfa, fejefa, fütül-, főtől való fa, fejoszlop, gombosfa, gombfa, sögfa, epitafa*. A nevek jelentős része arra utal, hogy a faragott sírjelet az eltemetett halott fejéhez teszik. A *gombosfa* népi terminológia ennél többet jelent: nem csupán a fejhez állított sírjel neve, hanem a „fej” már az ember szimbóluma, az emberi létre utal azzal, hogy formakincsében kifejezésre juttatja az ember földi alakját.

A fejfák formakincse többségében az emberi alakot szimbolizálja. Vannak olyan fejfák, *fejtől vagy főtől való fejfák*, amelyek valóságos emberszoborként állnak az elhunyt sírján, valóságosan is megjelenített emberalak, emberszimbólum (primér-antropomorfia). A sírra állított fejfák nagy csoportját alkotják

Férfi kalapos „gombosfa”-ja és (a háttérben) nő kontyos fejfája a szilágyerkedi temetőben (Novák László Ferenc felvétele, 2018)

3 Itt említjük meg a székelység vitézi temetési pompáját. Vö. *Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Altortjai b. Apor Péter Munkái. Közli: Kazinczy Gábor. Monumenta Hungariae Historica II. oszt. II. kötet. Pest, 1863.*

4 *Heltai Gáspár: Agenda, az az szentegyházi chelekedetec, mellyeket keovetnec koezoenségesen a' keresztyéni ministerek és lelkipasztorok. Colosvarba nyomtatott Heltai Gáspár által, 1559.*

5 *Samorjai János: Az helvetiai valláson lévő Ecclesiáknak Egyházi Czeremionájokról és rendtartásokról való könyvetske. Lőcse, 1636.*

a már említett gombosfák, amelyek ugyancsak az embert, az emberi életet szimbolizálják (secunder-antropomorfia). Egyszerű, gombos (fej, törzs) alakban.

A fejfák valójában a XIX. században kialakult népi faragóművészet, a protestáns népművészet gyönyörű megnyilatkozásai. A XIX. század utolsó harmadában, az 1867-es kiegyezés után kibontakozott nemzeti identitásunkat kifejező népművészeti virágkor tárgyi valóságai. Ebben az időszakban alakult ki a Kárpát-medence magyarságának változatos fejfa-népművészeti kultúrája. Ezt bizonyítja az is, hogy a korábbi évszázadban a magyarság közé települt nemzetiségek – mint az albertyi-irsai, pilisi, péteri, dunaegyházi tótok, hartai svábok – népművészetében is meghatározó jelentőséggel bírnak a gombosfák. Ezek is valóságos életszimbólumok: a tulipán alakjának különböző változatai a fejfa csúcsán, és a törzsén, a remek csillagmotívumok, valamennyi díszítőelem az életszimbólum körébe tartozik.⁶ Az irsai fejfák életfaszimbólum jellegét hangsúlyozza a tövében kifaragott virágtartó motívum is, amelyből kiemelkednek a gomb-, gyűrű-, csillag-, tulipánmotívumok.

Az utóbbi fejfakincs említése azért is fontos számomra, mert – irsai születésű lévén – nekem adatott meg az, hogy az evangélikus temető csodálatos fejfafaragványait megörökítsem, megmentsem a nemzeti kultúránk számára.⁷ A monori József Attila Gimnázium diákjaként kerültem kapcsolatba a ceglédi Kossuth Múzeum igazgatójával, Ikvai Nándorral, aki kezembe adott egy fényképezőgépet, amellyel 1963-ban lefényképezhettem a fejfákat. Mint a nagykőrösi Arany János Múzeum igazgatója és néprajzkutatója, a Pest megyei múzeumszervezet elvárásának megfelelően és támogatásával, eredményes kutatómunkába kezdhettem az 1970-es években. Ennek során sikerült a Duna–Tisza köze – többségében református, valamint evangélikus – temetőiből is elhozni a múzeum gyűjteményébe a pusztulás sorsára jutott népművészeti faragványokat, a fejfákat. Mintegy negyedszáz temetőből (Áporkától, Bugyitól, Alsónémeditől, Ócsától, Kunszentmiklóstól, Tasstól, Dunavecstől, Solton, Ordason, Dunaszentbenedeken, Foktón át Izsáig, Fülöpszállásig, Tószegig, Abonyig, Ceglédig, Albertirsáig, Pilisig) sikerült másfélszáz fejfát az Arany János Múzeum gyűjteményébe menteni.⁸

A múzeum állandó népművészeti kiállításához készült tudományos tájékoztatásként a *Fejfák a Duna–Tisza közén* című kismonográfia 1980-ban jelent meg, amelynek – a nagy érdeklődésre való tekintettel – második kiadására is sor kerülhetett 1984-ben.⁹

A kutatómunka – múzeumi tudományos feladatként – folytatódott, kiterjedt az egész Kárpát-medence magyarságára.¹⁰ Mindennek eredményeként – számos tanulmány mel-

---

6 Vö. *Jankovics Marcell*: Jelképtár. Csokonai Kiadó, Debrecen. 1988; *Hoppál Mihály*: Népművészet és etnoszemiológia. (A magyar fejfák jelképvilága). In *Népi Kultúra – Népi Társadalom XI–XII*. 1980. 191–217.

7 Itt jegyezzük meg, hogy a két faluból álló Albertyirsa arról volt nevezetes, hogy az evangélikus temetők a vasút mellett helyezkedtek el, s az utazók a vonatról gyönyörködhettek a temetők faragott fejfáinak látványában az 1960-as évekig.

8 A múzeumépület – egykori huszárkaszárnya főtiszti épülete – klasszicista, kosárvés folyosóján került megrendezésre a *Fejfák a Duna–Tisza közén* című protestáns népművészeti kiállítás, amelyet 1979 októberében Bálint Sándor szegedi néprajztudós nyitott meg. A kiállítás – miután 2013-ban Nagykovács város fenntartásába és a művelődési ház kezelésébe került és az időközben (2007) megszüntetett Arany János Múzeumot kiállítóhellyé degradálták –, lebontásra került. *Novák László Ferenc*: „Itt vagyunk tehát, végre valahára. Nagy Kőrös homokos és salétromos Kanaánjában ...”. In Arany János bicentenáriumi konferencia. Nagykovács, 2017. október 20. (Szerk.: *Molnár Ágnes–Dr. Novák László Ferenc*) MTA BTK–OniPrint Kft., Nagykovács.

9 *Novák László*: *Fejfák a Duna–Tisza közén*. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 1. Nagykovács, 1984.

10 A Kulturális Minisztérium ösztöndíjával 1984-ben tanulmányúton vehettem részt Csehszlovákiában, lehetőség adódott számomra, hogy Kassától Pozsonyig kutassam a halottkultuszt, ezen belül is a magyarság fejfakultúráját.

lett – született meg 2005-ben a Kárpát-medence magyarságának fejkultúráját összegző és reprezentáló tudományos mű.¹¹

A fejkultuszról szóló könyvet nagy figyelem és érdeklődés kísérte. Különösen fontos volt, hogy a fafaragó népi iparművészek is érdeklődtek iránta, s hangot adtak annak, hogy ne csak az előadásban elhangzottakként, de kézikönyvben olvasva, látva is hasznosíthassák annak eredményeit.¹²

A könyv Polóny Levente édesapja kezébe is eljutott, s ennek tulajdoníthatóan gyermeke már 1994-ben arra az elhatározásra jutott, hogy kutatja a református temetők pusztulásba hanyatlott népművészeti emlékeit. Folytatni kívánta azt a kutató-, gyűjtőmunkát, amely az Arany János Múzeumban már másfél évtizede elkezdődött. Önszorgalomból, saját anyagi áldozatvállalásával fogott hozzá a protestáns (református) falvak temetőinek fejkutatásához, határainkon innen és túl.¹³ Kutatómunkájához társult 2004-ben Bogár Sándor, aki szintén nem tudományos kutatóként, de nagy lelkesedéssel látott a gyűjtőmunkához. A fejfafaragók után is kutattak, s filmre vették azok munkáját is.

Polóny Levente felbecsülhetetlen kultúramentő munkájára felfigyelt a Királyhágon In-neni Református Egyház magyarországi Erdélyi Gyülekezete, amely az Erdélyből elszármazottaknak biztosít vallási életet, közösséget. Ennek a vallási gyülekezetnek központja az az egykori katonai kaszárnya, amely Budapesten, Kőbányán található. Az intézmény igazgatója dr. Zalatnay István, aki helyet biztosított a fejfagyűjtemény számára. A kultikus központjukban kapott helyet a fejkiallítás.

Polóny Levente és Bogár Sándor rendületlenül folytatja a kutatómunkát. A Kárpát-Magyarországot járva jutottak el többek között a Brassó megyei Apácára, vagy a kalotaszegi Ketesdre is. Filmfelvételt készíthettek a *gombfa* faragásáról, de magát a temetési ceremóniát is megörökítették.

Áldozatos munkájuk által a Reménység-sziget protestáns népművészeti emlékei, a fejfák tekintélyes gyűjteményi anyagot képeznek, közel másfél száz darabot őriz az Erdélyi Gyülekezet múzeuma. Kiállításban is bemutatásra kerül 2011-től a Reménység-szigeten épülő templomnak az altemplomában, ahol urnatemetőt is kialakítottak. Az urnatemetőt újra faragott hagyományos típusú erdélyi fejfák díszítik.

A fejfagyűjtemény nem csupán a Reménység-szigetén látható és ismerhető meg, hanem vándorkiállításokként is látható.

E tekintetben kiemelkedő volt az 2017–2018-as esztendő. Egy mintegy 30

Állandó protestáns népművészeti fejkiallítás a Reménység-sziget altemplomában (Polóny Levente felvétele, 2018)

11 Novák László Ferenc: Fejfa monográfia. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 16. Nagykőrös, 2005.

12 Néhai kedves ismerősöm, Zubányné Fruttus Enikő baráti kapcsolata révén eljutott a Miskolc környékén (Kisgyőrben) alkotó faragó népművészek körébe is.

13 Az önfeláldozó kutatómunka nagy elismerést váltott ki bennem. A Ceaușescu-érában (1970–1980-as évek) számomra csupán a temetők kutatása bizonyult megvalósíthatónak Erdélyben. A romániai családi utazásokat nem akadályozta a román hatóság a temetők látogatása alkalmával.

darabos fejfaanyagot először 2017-ben a nagyváradai várban a reformáció 500. évfordulóján rendezett összreformátus találkozón, utána Farkaslakán, Tamási Áron hűgának udvarán felépített „Kultúracsűr”-ben (2017. április 4.), ezt követően, 2018-ban a háromszéki Baróton mutatták be tavasszal, majd a Kolozsvári Magyar Napok rendezvényei sorában Kolozsváron is 2018. augusztus 19-étől. A kiállítás kurátora Bogár Sándor és Polóny Levente volt. A tárlatot Novák László Ferenc néprajzkutató-történész nyitotta meg nagy érdeklődés kíséretében. Ez tájegységek szerint mutatta be a fejfátípusokat. E jelentős népművészeti faragványok között kapott helyet többek között a szatmárcsekei csónak alakú fejfa, Nagykőrös, a szilágysági Bogdánd, Hadadnásd, a Brassó-vidéki Apáca és Alsórákos fejfái is. A kiállítás jelentőségét az ottani tudományos konferencia is – Zalatnay István nagytiszteletű úr elnökletével – emelte. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői között jutott szóhoz Novák László Ferenc, Buzogány Dezső (a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Teológiai Egyháztanácsának műemléki felügyelője), Polóny Levente és Bogár Sándor kiállítási kurátorok, Máté Tamás, a kalotaszegi Ketesd alpolgármestere (egyben fejfafaragó népművész), valamint Uri Imre, Szilágyborzás lelkipásztora. A tanácskozás központi témája volt, hogy a protestáns népművészet emlékeit, a pusztulófélben lévő fejfákat műemléki védelemben szükséges részesíteni.

A kolozsvári magyar ünnepekről visszatérőben szakmai kirándulásra is lehetőség adódott. Polóny Levente, kihasználva az alkalmat, elvitte a kiállítási küldöttséget egy kis szilágysági kalandozásra. Különös élmény volt Kusaly kora középkori templomának látványa, ahol Ilosvai Selymes Péter az 1570 körüli években tanítója volt a ferences rend iskolájának (itt írta a *Toldi* című munkáját). A szomszédos Magyaroroszló temetőjében férfi koronás gombosfája látható, s ami nagyon érdekes, a kisnemes famíliák homokkőből faragott tábla alakú sírköveket állítottak a sírjaikra. Szilágykerked református temetője a nőknek és férfiaknak faragott gombosfák gazdagságával, látványával ejtette ámulatba az odaérkezőket. Polóny Levente, híven korábbi küldetéseire, itt is felfedezett a temető árkába dobott *gombosfát*, amelyet a mikrobuszának rakterébe helyezve, elvitte a Reménység-szigetre, gyarapítva annak – már gazdagnak mondható – fejfagyűjteményét.

Novák László Ferenc

Göcseji „dombérozók”

„Na, ezek odafönn mámegént dombéroznak!” – mutattak a szőlőhegy felé a gerátszegi asszonyok, amikor meghallották:

„Szép Zalában születtem, zöld erdő nevelt engem, szép zöld erdő a hazám, minden szép lány hű babám.	Befogom a lovamat, elkiáltom magamat, reszket tőlem minden ur, nem ám, aki földet tur.”
--	--

Merthogy a szőlőkapás nap után a gazdák valamelyikük hegyi hajlékában *összgyűttek*, hogy előkerüljön a sonka, a kolbász, a szalonna és az üres pohár és míg a katonák – kenyérrre kerülő sonkafalatok – elkészültek, a poharakba pedig a bor csurrant, természetesen